

УДК [003.345:316.773.2]:378.147

В. М. Чекштуріна

СЕМІОГЕНЕЗ РУНІЧНОГО ЗНАКА-СИМВОЛУ

У статті розглянуто особливості виникнення знаків-символів, виділено етапи еволюції символічної комунікації; обґрунтовано періодизацію виникнення й розвитку рунічного знака-символу.

Ключові слова: руна, знак-символ, артефакт, символічна комунікація, еволюція.

Графічна символічна комунікація – один з найдавніших видів соціальної комунікації. Вона представлена великою “бібліотекою” археологічних знахідок – від петрогліфів та орнаментальних написів на скелях до фірмових логотипів брендів. Одними з найбільш давніх знаків-символів є руни.

У праці “Філософія символічних форм” німецький дослідник Е. Кассіерер довів, що на певному етапі еволюції, на етапі виникнення самосвідомості, людина “розриває ланцюг, що пов’язує її із зовнішнім світом”, якщо “перші кроки інтелектуального та культурного життя людини можна уявити як своєрідне розумове пристосування до безпосереднього оточення”, то “з розвитком культури виявляється й протилежна тенденція людського життя” [5]. Вона полягає у створенні “символічної системи”, яка відтворює всі зв’язки людини зі світом. На думку Е. Кассієра, людина перебуває в стані постійного діалогу із самою собою, і з цього діалогу народжується “символічний універсум”, в якому людина відтепер живе. Його складовими є мова, міф, мистецтво й релігія [5]. Особливістю, що відрізняє символічну комунікацію від інших видів, є специфічні ознаки саме символу як носія інформації.

Специфічними відмінностями символу від знаку є такі його функції: 1) здатність символу до нескінченного розкриття свого змісту; 2) здатність символу встановлювати комунікацію, яка, у свою чергу, утворює спільноту “втаємничених”, тобто суб’єктів, які розуміють значення символу; при цьому, кожен може знайти свій, доступний йому рівень розуміння символу; 3) значення символів постійно зазнають трансформації, під соціокультурним впливом змінюється не тільки сенс знака-символа, а й ставлення до нього. Отже, символ – це інформаційний контент, зміст якого містить цілісну ідею, пізнається інтуїтивно і, як правило, не може бути остаточно адекватно виражений вербальним способом. Для формування теоретичного підґрунтя символічної комунікації використано системний підхід для історичного аналізу розвитку символів як засобів комунікації.

Знання про систему знаків, символів, кодів зібрані в науці під назвою семіотика. Семіотика (від грец. знак) – наука про знаки й знакові системи, знакову поведінку, знакову комунікацію (вербальну й невербальну) [3].

Сучасна семіотика набула вихідних імпульсів у розвідках американського філософа Ч. Пірса (1839–1914 рр.) і швейцарського філо-

лога й антрополога Ф. Де Соссюра (1857–1913 рр.), котрі досліджували природу знака, мови, у результаті чого виникла ідея єдиної дисципліни, що вивчає всі знакові системи. Семіотика складається з трьох основних галузей: синтактики (або синтаксису), семантики й прагматики. Чарльз Сандерс Пірс також намагався описати важливі семіотичні поняття (поняття знака, його значення, знакових відношень). Зокрема, Ч. Пірс створив базову для семіотики класифікацію знаків [12]: 1) знаки-ікони (icon), образотворчі знаки, в яких те, що означається, та те, що означає, пов’язані між собою за подобою; 2) знаки-індекси (index), у яких те, що означається, та те, що означає, пов’язані між собою належністю до часу або простору; 3) знаки-символи (symbol), у яких те, що означається, та те, що означає, пов’язані в межах певної конвенції, тобто ніби за попередньою домовленістю.

Сучасну теорію соціальної комунікації розбудовують учені В. Горовий, В. Ільганаєва, В. Різун, О. Холод, Н. Кушнарєнко, А. Соляник, І. Давидова, Г. Почепцов, Ю. Столяров, Б. Семеновкер, Ю. Тен та ін. Однак дослідженню символу як засобу комунікації, на наш погляд, присвячено недостатньо уваги, тому ми спробували описати семіогенез рунічного знака-символу.

Мета статті – виділити та обґрунтувати етапи еволюції символічної комунікації на прикладі рунічного знака.

Факти існування складних знаково-символьних систем вже в стародавніх цивілізаціях дають змогу обґрунтувати такі основні дев’ять етапів еволюції символічної комунікації:

1. Етап виділення символічних предметів зі світу природи (Олдувай, 2750000 – 700000 рр. до н. е.). У дослідженні “Довга дорога в рунах” кандидат історичних наук В. Косарєв наводить докази існування природних передумов для появи графічних форм рунічних знаків і пов’язує це із зародженням символічного мислення в гомінідів. “До часів нижнього палеоліту, точніше – до Олдуваю, належать перші символічні предмети – манупорти, багато з яких можна віднести до розряду “*lusus naturae*” – “примха природи”. Найдавніші люди за певним критерієм виділяли їх серед інших природних предметів, що потрапляли їм на очі, і принесли їх на стоянки. Важко сказати, як і для чого вони їх зберігали та застосовували, але збирання й колекціонування не були випадковими. Особливий клас символічних манупортів, найчастіше ніяк не допрацьованих, становлять уламки ка-

міння й гальки, на яких є зображення, які чітко нагадують майбутні руни. Гомініди відчували та припускали, що предмети з певними геометричними зображеннями виділяються серед інших об'єктів навколишньої природи, тому є носіями або хранителями якихось магічних, захисних сил і функцій. Цим можна пояснити пошук, перенесення і зберігання манупортів, а також (значно пізніше) малювання простих геометричних знаків [6]. У свою чергу, зробимо припущення, що в процесі колекціонування “особливих каменів” гомініди не тільки збирали їх на далеких територіях, відбирали, приносили в місце проживання, складали в колекції, формували ціннісне ставлення, зберігали, але й показували іншим, обмінювалися, що можна охарактеризувати як етап виникнення символічної комунікації.

2. Етап зародження релігійної символічної комунікації. “Колекціонування” манупортів посприяло появі наступного етапу – доробки манупортів у символічній формі. “Артефакти, які мають символічне значення знайдено безліч. Гомініди дуже рано стали виявляти інтерес до тих природних об'єктів, які народжували в них містичні, естетичні, але не прагматичні асоціації” [6]. Найчастіше зустрічаються кам'яні образи жінок. Припустимо, що так стала зароджуватися релігійна символічна комунікація, – через символічні предмети гомініди стали звертатися до “духів природи”.

3. Етап виникнення графічної символічної комунікації (100–15 тис. рр. тому). В. Косарев стверджує, що “створення символічних знаків, як багатьох інших артефактів, було діянням евристичним, “правопівкульним”, що продукується підсвідомістю” [6]. На території України знайдено наскельні руноподібні петрогліфи (історичний заповідник “Кам'яна могила”), дата створення яких обмежується 24 тис. рр. до н. е. – X ст. н. е. До перших руноподібних об'єктів також належать набір перфорованих раковин *Nassarius kraussianu* (70 тис. р.), а також дві пластини, вкриті складним руноподібним геометричним орнаментом. Ще один руноподібний об'єкт належить до нижнього палеоліту. Ідеться про “Межиріцький знак” – зображення на черепі мамонта, що знайдений на території України (Межиріч). Знахідка датована 18–19 тис. рр. тому [10].

На цьому етапі ми можемо простежити комбінування знаків, поєднання їх в один семантичний контекст. Абстрагування полегшувало завдання символізації, завдяки йому комуніканти йшли до вироблення основних конвенціональних знаків для інформаційно-комунікативних систем. Умовно, перші знаково-символічні повідомлення, які мають певне структурне зображення на площині, можна називати прото-текстами.

4. Етап виникнення символічних систем, які допомагали комунікантам фіксувати інформацію й передавати її вже в символічному вигляді з покоління в покоління (15–4 тис. рр. до н. е.). Прикладами можуть бути орнаменти на посуді періоду культури Дзьомон (дослівно “епоха мотузкового орнаменту”) – орнамент викладали трав'яними нитками. Орнаменти трипільської

культури містять символи “засіяне поле”, шеврон, “інь-янь”, свастику тощо. На нашу думку – орнамент це упорядкована система символів для фіксування певних смислів. Тобто в давні часи знання про всевіт фіксували в прото-тексти – орнаменти, які виконували естетичну та інформаційну функції.

1. Етап розвитку графічних знаків-символів для лінійного фіксування інформації (прото-письмена) (4 тис. до н. е. – 1 тис. до н. е.). Прикладами є недекодовані знаки-символи на печатках хараппської культури (400 символів), ронго-ронго (близько 800 символів), частково декодовані єгипетські, китайські ієрогліфи, деванагарі, руни тощо. Піктографічні знаки-символи, які були предтечею появи знаків писемності, зокрема силабічного письма мінойської культури, фінікійського алфавіту тощо. Відмінною ознакою знака-символу від знака є змістовне навантаження першого, яке має декілька значень, що ускладнює процес декодування, однак дає змогу фіксувати великі обсяги інформації. Знаково-символічні прото-документи створювали люди вищого рівня соціальної ієрархії, жерці, служителі релігійних культів, тому інформація, зафіксована знаками-символами, у цей період була в основному сакрального характеру.

У Європі поширювалися древні знаки власності, знаки родових домів, знаки каменярів та інших ремісників, а також древні прикордонні, товарні та купецькі символи. У широкому значенні такі первісні знаки власності з'являються в більшості народів нашої планети. Нескладними знаками користувались монголи (так звані тамги) і північноамериканські індіанці, японці та лапландські лопарі. У Північній і Центральній Європі знаки власності з'явилися ще до кельтів та германців, тобто в часи, коли існував примітивний обмін товарами й виникла потреба тим чи іншим символічним способом закріпити приватну, родову або племінну власність і свою перевагу в чомусь над іншими [2].

Слід зазначити, що ці знаки рідко виникають з якоїсь конкретно фонетично-письмової системи, хоча декотрі з них і включають у себе рунічні знаки. У першопочатковому графічному вигляді це були дуже древні сакральні ідіограмічні та піктограмічні символи, сакрально-релігійні за змістом, наділені певним смисловим навантаженням, деякою послідовністю й логікою побудови, що відповідала тому чи іншому ареалові мешкання людей. Такий символ міг символізувати весь дім (рід) чи окрему особу з цього дому (роду). Знак міг успадковуватися по прямій лінії від батька до старшого сина або зятя. З давніх-давен особливим клеймом особистого майна клеймили навіть домашню худобу. На межовому камінні сімейних володінь здавна ставили так звані Вовчий Гак (*Wolfsangel*), котрий іноді відомий під назвою Подвійного Гака і своєю формою символізує точку повороту, деяке безмовне, однак інформаційне попередження: “Стій! Кордон!”. З давніх часів родові знаки мали правову силу в тому ареалі, в

якому вони визнавалися. У майбутньому їх використовували для підпису, закріплення й підтвердження правових угод [2]. Ці знаки були попередниками сучасних фірмових знаків, логотипів, юридично визнаних підписів, печаток. Деякі родові символи із часом трансформувалися в родову геральдику та герби міст.

6. Перший етап інтенсивного розвитку знаків-символів (I тис. до н. е. – III–IV ст.) – “розквіт символотворчості”. Інтенсивність розвитку символічних систем пов’язана з розвитком єгипетських, орфічеських, елевсінських містерій, активною міфотворчістю, появою перших філософських шкіл у Давній Греції, а також різних езотеричних течій, наприклад піфагоризму. В епоху пізньої античності цей розвиток був зумовлений появою різних течій гностицизму, раннього християнства, неоплатонізму, кабали. На території Центральної та Східної Європи активно розвиваються орнаментальні символічні системи, якими прикрашають одяг, зброю, прикраси, декорують приміщення. Наприклад, символіка українського рушника, писанки, які передаються з покоління в покоління й у наші дні.

У цей період створюються й рунічні символічні системи (скандинавська (II ст. до н. е.), тюркська (III ст. до н. е.) та ін. Рунічна символічна система, на наш погляд, не виходила з фінікійського або інших знакових алфавітних систем, обґрунтуванням є семантика знаків-символів орнаментів і рун. Наприклад, символ орнаменту “засіяне поле” й руна “Інгуз”, що символізує “насіння”, дуже подібні за графічною формою, руна “Одал” (рід, родина) збігається зі значенням орнаментального символу “дерево роду” й руни “Альгіз” (захист роду). Руни використовують у мантиці, чого не спостерігається в алфавітних системах. За функціями – мантичною та обереговою (в амулетах) – руни збігаються з огамічною символічною комунікаційною системою (це і є так звані “риси” (огам) і руни “рези”). Збіг графічних форм багатьох рунічних систем пояснюється їх природним походженням, так званими “золотими нитками всесвіту”, які, переплітаючись, створюють графічні форми. Доказом є прожилки стародавніх кам’яних манупортів, жилкування листа ясена, з яких міфічний герой Один виводив рунічну скандинавську систему, ці графічні форми резонують з внутрішнім світом людини (будовою нейрона) і зовнішнім середовищем, створюючи певний семантичний континуум.

7. Етап часткової стагнації (IV–X ст.). Епоха раннього Середньовіччя ознаменувалася в Європі елімінацією більшості символічних систем, що виникли в попередню епоху, у зв’язку монополізацією католицькою церквою духовного життя й загальним занепадом культури та освіти. Водночас у регіонах арабської культури відбувався інтенсивний розвиток символічних систем, пов’язаних з алхімією, математикою й медициною.

8. Другий етап інтенсивного розвитку знаково-символічних систем як засобів символічної комунікації (X–XX ст.). У цей період спостерігається диференціація символів за тематичними

напрямами. Прихід монотеїзму зумовив стагнацію сакральної символіки, створивши монополію символів правлячих релігій, проте з X ст. розвивається символіка прикладного характеру: символіка-геральдика, військова рангова символіка, це пов’язано з появою лицарських орденів, таких як Мальтійський орден, орден Госпітальєрів, Тевтонський орден і сумно відомий орден Тамплієрів. У зв’язку з появою торгових союзів, таких як Ганзейський, Генуезький, Венеціанський, виникла потреба в появі символічних систем, пов’язаних з грошовими відносинами (монети, банкноти, векселі). Прихід індустріальної епохи сприяв розбудові символічних бренд-комунікацій. Розвиток наукового знання сприяв появі символічних систем у наукових дисциплінах, таких як: математика, хімія, фізика, астрономія. Ці символи практично виконують функції знаків. Сакральна символіка минулих тисячоліть стали використовувати в графічних формах прикладних символів.

9. Етап сучасного розквіту символічної комунікації (поч. XXI ст.) характеризується відродженням інтересу до стародавніх символів (особливо рунічні символи популярні в напрямку боді-арт, декоруванні одягу, амулетах тощо). Відроджуються писанкарство та рушникові оберегові символічні тексти. Створюються нові символи: комп’ютерні іконки програм як знаки-символи, фірмові знаки-символи для бренд-комунікацій, символи грошових одиниць тощо.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи трансформації семантичної складової знаків-символів, що відбулися в процесі семіогенезу, можна визначити такі різновиди:

- 1) дилатація – розширення, збільшення кількості значень. Кожне покоління активних користувачів додає знакам-символам своїх значень або тлумачень, що ускладнює пошук первинних сенсів;
- 2) девальвація (від лат. de – зниження; valeo – мати значення) – зменшення шанобливого ставлення до сакральних знань, що призводить до втрати сутнісних значень знаків-символів;
- 3) інверсія (від лат. inversio – перевертання, переміщення) – зміна ставлення до знака. Наприклад, руна “соулу” (знак – “свастика”) стає із часом забороненою, хоча її використовували в соціумі протягом декількох тисячоліть, починаючи з Трипілля, вона була відома як символ, що має суто позитивне значення;
- 4) інмутація (згідно з теорією О. Холода) [14] – зміна значення знака спільнотою під впливом радикальних соціополітичних та соціокультурних змін (утрата колишнього безперечного авторитету комуністичної символіки);
- 5) мортіфікація – втрата знань щодо семантичного контенту знака-символу, правил синтактики, що внеможливіє процес декодування. Наприклад, рунічні написи формувалися переважно дзеркальним “бустрофедоном”. Бустрофедон (грец. bustrophedon, від bus – бик і strepho – повертаю) – спосіб письма, при якому перший рядок пишеться

справа наліво, другий – зліва направо, третій – знову справа наліво й так далі, при цьому руни в рядках, які пишуться зліва направо, перевертаються дзеркально). Унаслідок цього деякі руничні написи нині декодують неправильно;

б) секуляризація – зміна фідеїстичного на мирське ставлення до сакрального знання, закладеного в знаках-символах.

Отже, семіогенез знаків-символів пов'язаний з розвитком соціокомунікативних потреб суспільства, тому процес еволюції знаково-символьних систем триває. Подальше вивчення механізмів цього процесу дасть змогу виявити ефективні засоби й технології вдосконалення символічної комунікації.

Список використаної літератури

1. Горовий В. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс : монографія / В. Горовий ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2010. – 356 с.
2. Давньогерманські знаки власності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0161.html>.
3. Иванов Н. В. Символическая функция языка в аспектах семиогенеза и семиозиса : дис. ... д-ра филол. наук / Н. В. Иванов. – Москва, 2002. – 377 с.
4. Ильганаева В. А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества / В. А. Ильганаева. – Харьков, 1999. – 34 с.
5. Кассирер Э. Философия символических форм : в 3 т. / Э. Кассирер ; пер. с нем. – Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 2002. – Т. 1: Язык; Т. 2: Мифологическое мышление; Т. 3: Феноменология познания. – 272 с.; 280 с.; 398 с.
6. Косарев В. Долгая дорога в рунах [Электронный ресурс] / В. Косарев. – Режим доступа: <http://kosarev.press.md/Long-way-lla.htm>.
7. Кушнаренко Н. Н. Документоведение : учеб. для студ. ин-тов культ. / Н. Н. Кушнаренко. – 8-е изд., испр. – Киев : Знання, 2009. – 460 с.
8. Різун В. В. Начерки до методології соціальних комунікацій / В. В. Різун // Світ соціальних комунікацій. – 2011. – Т. 2. – С. 7–11.
9. Макаев Э. А. Язык древнейших рунических надписей / Э. А. Макаев. – Москва, 1965. – 180 с.
10. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи / Е. А. Мельникова. – Москва : Вост. лит., 2001. – 255 с.
11. Семеновкер Б. А. Эволюция информационной деятельности: Рукописная информация / Б. А. Семеновкер ; Рос. гос. б-ка. – Москва : Пашков дом, 2009. – Ч. 1. – 248 с.
12. Пирс Ч. С. Начала прагматизма / Ч. С. Пирс ; пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопятина. – Санкт-Петербург : Лаборатория Метафизических Исследований философского факультета СПбГУ ; Алетейя, 2000. – Т. 2. Логические основания теории знаков. – 352 с.
13. Тен Ю. П. Символ в межкультурной коммуникации : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13 / Ю. П. Тен. – Грозный, 2008. – 333 с.
14. Холод О. М. Масовий характер інмутації суспільства / О. М. Холод // Теорія інмутації суспільства: pro et contra : колективна монографія / за ред. О. М. Холода. – Київ, 2011. – С. 5–79.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2014.

Чекштуріна В. Н. Семіогенез рунического знака-символа

Рассмотрены особенности возникновения знаков-символов, выделены этапы эволюции символической коммуникации, обоснована периодизация возникновения и развития рунического знака-символа.

Ключевые слова: руна, знак-символ, артефакт, символическая коммуникация, эволюция.

Chekshturina V. Semioenez Runic Signs Symbol

The features of appearance of signs and symbols, highlighted stages of evolution of symbolic communication, justified periodization emergence and development of runic signs and symbols.

During runic sign semioenezu been some change:

– *dilation – expansion, increasing the number of values. Each generation of active users add a symbol of their values or interpretations that difficult to find original meaning;*

– *depreciation (from Lat. “De” – reduction; “valeo” – to matter) – reduce respect for sacred knowledge, which leads to the loss of essential meanings of signs and symbols; inversion (from the Latin. “Inversio” – turning, moving) – change of attitude towards the mark. For example, Fleece “soul” is eventually outlawed, although used in society for several thousand years, since Tripoli, and was known as a symbol that has a purely positive value;*

– *inmutatsiya (according to the theory O. Holod) – To change the sign of the community under the influence of radical socio-political and socio-cultural changes (loss of former undisputed authority communist symbols);*

– *mortyfikatsiya – loss of knowledge about the semantic content of the mark-character syntactic rules that exclude the possibility of the decoding process. For example, runic inscriptions formed mainly mirror “Boustrophedon.” Boustrophedon (Gr. Boustrophedon, from “bus” – bull and “strephe” – turn) – a way of writing in which the first line is written from right to left, the second – from left to right, the third – again from right to left and so on, with the runes in lines which are written from left to right, flipped mirror). As a result, some runic inscriptions now decodes correctly;*

– *secularization – fideyistychnoho change in temporal relationship to sacred knowledge embedded in signs and symbols.*

Further study of the mechanisms of this process will identify effective means of improving technology and symbolic communication.

Key words: rune, signs and symbols, artifacts, symbolic communication, evolution.